

VIKTOR KNAPP
(Ústav státu a práva AV ČR)

ANTINOMIE A ILUZE SVOBODY PROJEVU

I. VYSVĚTLENÍ

Byl jsem, spolu s četnými dalšími, pozván k účasti na tomto sympoziu. Rád jsem pozvání přijal. Bylo mi ovšem dost jasno, že se ode mne, prapůvodně profesora občanského práva, očekává, že na pestré mozaice témat sympozia zaplním místo předpokládané pro občanské právo, a konkrétně pro občanskoprávní ochranu občanského práva.

Ale co se dá o občanském právu v této souvislosti napsat! Pár řádek anebo, s dost velkým úsilím, pár odstavců. Ty napíše na konci. Začnu jako většina ostatních věcmi obecnými. I tak ovšem trochu z jiného konce, než bývá obvyklé.

Tímto vysvětlením budiž omluvena trochu bizarní struktura následujících úvah.

II. HISTORICKÉ PERIPETIE SVOBODY PROJEVU

1. Když lidé roku 1789 na pařížských náměstních vydobyli svobodu projevu, velice se radovali a měli proč. Nešlo přece jen o tuto svobodu, ale o svobodu vůbec. „Liberté, liberté chérie“, zpívá se v druhé sloce Marseillaisy.

Byla to tehdy svoboda proti králi. A ten už dávno není. Ani ve Francii ani u nás. A tam, kde králové zůstali jsou dnes poněkud nákladnou dekorací. Svobodu člověka už ohrozit nemohou.

Byla by potom ohrožena a popř. i potlačena jinými, ale vždy se vrátila anebo vrací. A tak se lidé v zemích, kde se stala součástí každodennosti politického života, z ní už tolik neradují. Zvykli si na ni. Rádi ale o ní hovoří. Většinou v upřímné snaze jí tím dodávat pevnost a sílu. Nejednou ale i s kazatelským patosem a někdy pokrytecky.

2. Svoboda projevu byla jedna z prvních občanských svobod, kterou si lidé v historii vydobyli, a také jednou z nejdůležitějších. Snad hned po svobodě osobní.

Svým cílem to ovšem byla svoboda proti cenzuře, předběžné i následné, a v dalším vývoji i proti tzv. autocenzuře, jejím vykonavatelem nebylo ostré cenzorovo pero, ale strach či politické donucení či politická poslušnost anebo všechno dohromady.

Ale cenzura, včetně autocenzury zmizela. Pak se několikrát vrátila a dnes už u nás opět není a nehrozí, že by se v dohledném čase vrátila.

Svoboda projevu ale zůstala. Má tedy jiný obsah, než měla v době svého vzniku. Ponenáhlu splývá se svobodou získávání a podávání (rozšiřování) informací. I tak ovšem zaplatí pánbůh za ni.

3. V době svého vzniku se svobodou projevu rozuměla svoboda projevu veřejného, tj. takového, na který dosáhl cenzor. Myslím však, že dnes už k takovému výkladu není důvod. (Svoboda projevu má ostatně odedávna synonymum „svoboda slova“). Slovo může občan svobodně projevovat erga omnes, ale i jen svým soustolovníkům v hospodě (to je odedávna oblíbený způsob projevování politických názorů) anebo konečně i jedinci a třeba po telefonu.

III. ANTINOMIE SVOBODY PROJEVU

1. Přes právě uvedenou různost možných adresátů projevu je svoboda projevu, tj. koneckonců právo svobodně projevovat své myšlenky, právem absolutním. Pojem svobody (jakékoli) implikuje absolutnost sebe samé. A tím implikuje svou vlastní antinomii. Svoboda každého, ad absurdum dovedena, implikuje svobodu omezovat svobodu druhého. A tak svoboda jedince ve společnosti, to znamená v jakékoli pospolitosti, je per definitionem omezena zásadou non laedere, což v konkrétním případě znamená povinnosti nepoškozovat, tj. neomezovat, stejnou svobodu druhého. (V tom spočívá základní princip rovnosti svobody).

2. Nikdo ani nepochybuje, že kromě tohoto pojmového omezení svobody, tj. omezení per definitionem, může být svoboda omezena zákonem. A toto omezení nevyplývá z pojmu svobody samého. Je to omezení nikoli zevnitř, ale zvenčí. Je to omezení mocí.

Dalo by se tedy aforisticky říci, že svoboda projevu záleží v tom, že si každý může povídat, co chce, a nikdo mu v tom nesmí bránit, ledaže by ovšem mu v tom bránit směl.

Tu ovšem záleží velmi mnoho na míře ušlechtilosti daného státu a poněvadž ušlechtilost je jednak pojem hodně vágní a rozhodně není pojmu státu imanentní, záleží v této věci mnoho na vnitřních politických regulátorech (autoregulátorech) daného státu a čím dál tím víc i na zahraničních politických regulátorech.

Ale ať tak či onak, právo se v praxi spíš stává omezovatelem svobody než jejím garantem a jako prostředek ochrany je někdy víc prostředkem ochrany proti svobodě projevu, než té svobody samé.

IV. ILUZE SVOBODY PROJEVU

1. Od antinomií svobody projevu je krok k jejím iluzím. Svoboda projevu bývá zpravidla prezentována v sluneční záři, v moři květin a praporů a vznešených řečí.

Zde k ní chci říci pár slov z druhého konce. Z její od slunce odvrácené tváře bez květin a bez praporů a taky bez frází.

2. Začíná to tím, že svoboda projevu je svoboda pro foro externo, která neznámá jen svobodu něco si myslet (srov. zásadu cogitationis poenam nemo patitur), ale svobodu svůj názor projevit, tj. učinit ho přístupným někomu jinému, třeba sousedovi v parku anebo urbi et orbi.

A tu začínají iluze. Komunikovat svůj názor sousedovi v parku, za předpokladu, že ten je ochoten jej vyslechnout, nečinívá potíže. Horší je to s komunikací projevu urbi et orbi. Ale tato komunikace je přece právě důležitá.

Je jistě dobře, že není cenzura. Ale té se lidé přece dnes už moc nebojí. Lidé taky většinou nespátřují svou svobodu projevu v tom, že se mohou vypovídat doma, a asi ani ne v tom, že mohou své názory vykřikovat z okna na ulici, pokud ovšem tím neruší své sousedy ve spánku.

3. Svoboda projevu je zpravidla vnímána jako svoboda komunikovat své názory „širokému publiku“. A tu ovšem vzniká iluze této svobody. (Iluze vyjádřená obecně bonmotem připisovaným, nevím zda právem či neprávem, francouzskému spisovateli, že všichni, bohatí či chudí, se mohou svobodně rozhodnout přespávat v Paříži pod mostem).

Svoboda projevu totiž konkuruje s jinou, mocnější svobodou, se svobodou vlastnictví. Projev, ať kohokoli, se nedostane do široké veřejnosti bez pomoci masových sdělovacích prostředků. Masové sdělovací prostředky však nejsou, a přirozeně ani nemohou být právně zavázány, něčí projev rozšiřovat. (Neexistuje ani právo na veřejnou odpověď na veřejný projev). Existuje tedy svoboda projevu jako jedno ze základních práv občana, neexistuje (a, opakuji, ani nemůže existovat), tomu odpovídající povinnost někoho jiného jakýmkoli způsobem původci projevu k rozšiřování projevu napomáhat. Je to tedy, jako je u absolutních běžné, právo, jemuž odpovídá povinnost nerušit je (non laedere, non tangere), ale nikoli vstřícná povinnost oprávněnému k realizaci jeho práva dopomáhat.

4. Mezi ústavní svobodou projevu a ústavní svobodou vlastnictví je tedy rozpor. Pravda je, že čl. 11 odst. 3 Listiny základních práv a svobod (po vzoru čl. 14 odst. .... současného německého Základního zákona a ten po vzoru čl. 153 odst. 3 Výmarské ústavy z r. 1919) stanoví, že „vlastnictví zavazuje“. Ve skutečnosti ale nezavazuje nikoho k ničemu. Čl. 11 odst. 3 Listiny základních práv a svobod dokonce (obdobně - ta hrůza - jako činil čl. VII. přednovelového občanského zákoníku z r. 1964), zakazuje zneužití vlastnictví, jenže takovýto zákaz, ať z r. 1964 nebo z r. 1991, jak známo, v praxi mnoho nezmůže a ve věci, o které je zde řeč, není k ničemu.

Z hlediska svobody projevu to znamená, že každý má skutečnou volnost šířit své názory dál než k svému sousedovi za předpokladu, že vlastní nebo že kontroluje masové sdělovací prostředky.

V. PASÍVNÍ STRÁNKA SVOBODY PROJEVU

Vedle své aktivní stránky, o které byla řeč dosud, tj. vedle rozšiřování vlastního názoru, má ovšem svoboda projevu i významnou stránku, kterou lze nazvat pasivní. Nikdo totiž nesmí být stíhán za názor, který projevil (a vůbec za svůj projev), nedopustil-li se tím trestného činu.

Toto je asi prakticky nejdůležitější právní důsledek ústavní svobody projevu. Ani ten ovšem nechrání toho, kdo si, jak se říká, „moc otvírá zobák“ od lecjakých nepříjemností. Všimněme si v této souvislosti formulace článku 10 Deklarace práv člověka a občana, kde se praví, že za svůj projevený názor „nikdo nesmí být znepokojován“, tj. obtěžován („nul ne peut etre inquiété ...“).

Tato formulace je ovšem tak vágní, že i kdyby v našem právu byla, moc by se asi nezměnilo.

VI. SVOBODA PROJEVU A TOLERANCE

1. Svoboda projevu implikuje toleranci k projevu každého druhého. I to je ovšem iluze. Svoboda projevu implikuje toleranci v tom smyslu, že nikdo nesmí druhému bránit v projevu, i kdyby s ním sebevíc nesouhlasil nebo ho považoval za škodlivý atd. Bylo by tedy protiústavní, kdyby služební představený zakázal svým podřízeným, aby vyslovovali svůj názor o určitých věcech či podávali informace, jejichž podávání není zakázáno zákonem.

Bylo by asi protiústavní, kdyby na sjezdu politické strany bylo odňato slovo hostovi z jiné politické strany v důsledku toho, že říká věci pořadající straně nepříjemné. Kdyby ale předsedající byl dost pohotový a předem vyhlásil velmi krátkou řečnickou dobu a pak u některých (příjemných) trpěl její překročení a u jiných (nepříjemných) její naplnění používal, aby jim odňal slovo, asi by to protiústavní nebylo. A, připustíme, že by ústavní soud po měsících či letech rozhodl, že to protiústavní bylo, co by to hostu, kterému, bylo odňato slovo, bylo platné.

2. A lze si vůbec představit toleranci politických projevů. Snad tu a tam, když se to hodí. Lze si ale představit, že by politické projevy koalice a opozice byly per definitionem tolerantní, že by se řečníci koalice a opozice poplácávali po zádech a blahopřáli si k úspěšnosti svých projevů? To by pak ani žádná koalice a opozice nemusela být.

3. Tolerance není totéž co indiference. Ten, kdo je k nějakému názoru tolerantní, nemusí k němu být indiferentní. Je proslulý čítankový příběh filosofa, který ujistil svého odpůrce, že s jeho názorem nesouhlasí, ale bude se bít, aby jej jeho odpůrce mohl zastávat.

Indiference je tedy, možno říci, jeden z projevů tolerance. A není právně bezvýznamná. Žádá se často od státních funkcionářů, kteří mají pravomoc rozhodovat o právech a povinnostech druhých. Přitom se míní zpravidla politická indiference, tj. nečlenství v politické straně. Copak ale třeba soudce, který poté, kdy se stal soudcem, vystoupí z politické strany, jejímž byl dosud členem, přestane tím samým mít jiné politické názory, než měl předtím? Jen musí být opatrný s jejich projevováním (což - mimochodem - znamená, že nabytím funkce byla omezena jeho svoboda projevu).

VII. PRÁVO NA OMYL. PRÁVO NA LEŽ

Čas od času bývají v souvislosti se svobodou projevu diskutovány otázky, zda existuje právo na omyl a popř. i právo na lež.

Zejména vědci (ale i jiní) se rádi odvolávají, hlavně, když se jim něco nepovede, na právo na omyl. Je to nesmysl. Žádné takové právo neexistuje. Existuje možnost omylu, riziko omylu apod., ale to je něco docela jiného.

Vědec, lékař, právník atd. se mohou mýlit. Předpoklad možného omylu je dokonce součástí výzkumné metody zvané Trial and Error Method. Možnost omylu je i pojmovým předpokladem každého experimentování. Kdyby byl výsledek pokusu předem jistý, k čemu by byl potom?

Mýlit se může každý. Chybování je lidské. Ale nikdo nemá specifické právo na omyl. Každý má ovšem právo na projevení mylného názoru. To je ale něco docela ji-

ného. Tu nejde o specifické právo na omyl, ale o svobodu projevu vůbec (k níž patří stejně právo na vyvracení omylu).

Jestliže ovšem třeba vědec hlásá mylné názory příliš často, nevykračuje tím z mezí své svobody projevu, ale riskuje, že si lidé o něm začas řeknou, že je neschopný.

Podobné platí o lži. Svoboda projevu nehodnotí obsah projevu a nehodnotí jej ani z hlediska jeho pravdivosti. Žádný zákon nezakazuje lhát (není-li lež součástí skutkové podstaty trestného činu). Lež je tedy dovolena. Lživý projev má stejný právní režim jako projev pravdivý. Ten, kdo lže, ovšem riskuje, že si lidé o něm řeknou, že je lhář.

VIII. OBČANSKOSPRAVNÍ DOSAH SVOBODY PROJEVU

Na začátku bylo řečeno, že v občanském právu je těžké najít něco, co by souviselo se svobodou projevu. Na konci se to nestalo lehčí.

Občanské právo se už přes dva tisíce let zajímá o docela jiné věci. Jisté stopy však vedou k právu autorskému. Vzpomínám si, že před léty známý a nikoli neúspěšný český spisovatel k rozesmání svých čtenářů ve své knize vyprávěl o svém sousedovi z chaty (s uvedením celého jeho jména) příběh, kterým je asi skutečně rozesmál, ale zároveň hrubě zesměšnil toho svého souseda.

Byla to hanebnost. Zároveň tím ovšem ten spisovatel porušil sousedova osobnostní práva podle § 11 an. obč. zák. A zároveň tím jistě zneužil svobodu projevu.

A tato kumulace zakazuje, že se občanské právo s ústavní svobodou projevu alespoň trochu stýká. Je to právě ochrana osobnosti podle cit. § 11 an. obč. zák. Tato ochrana je ovšem v praxi ochranou proti svobodě projevu a praxe také ukázala, že ani není moc povedená. Vzhledem k možnosti požadovat neomezenou náhradu tzv. imateriální (morální) škody, uražení, a to, někdy osoby na veřejnosti nikoli neznámé, se, jak se zdá, rádi dávají urážet. Umožňuje jim to požadovat miliónové náhrady.

I tu by se našlo právní řešení, ale to by šlo i za nejšíře pojatý rámec této práce.

IX. KATARZE

Psal jsem tu o svobodě slova jinak, než se o ní většinou píše. To neznamená, že bych popíral její význam. K demokratickému životu společnosti je beze vší pochybnosti nutná. Je ale asi dobré nechápat ji jen jako heslo na transparentu v průvodu, ale vidět i její meze.